rokba, amelyek nemcsak a talányt, hanem annak megfejtését is magukban hordozzák.

A látszólag disszonáns szólamvezetés, a „nehéz hűség" problémája („A disszonancia tulajdonképpen probléma" — írja József Attila) oldódik meg, ötvöződik a befejező szakasz akkordjaiban; azt, amiért a szem és a szív folyamodik némán, most már ki is mondja a költő:

Én is írom énekem:
ha már szeretlek téged,
tedd könyebbé énnekem
ezt a nehéz hűséget.

Mint kései verseiben oly gyakran, itt is a költeményben, az önmagában „Megszerkesztett harmónia" válik az életben megalkotandó összhang zálogává. S mint a legnagyobb József Attila-versekben — gondoljunk az „Óda" mellékdalára, a „Külvárosi éj" Bóka László által jogosan dalszerűnek minősített befejező soraira —, itt is e dallamos négy sor csendíti fel a vers egészének bizonyosságát.

Az előző két szakasz nélkül talán játszi kis dalocskának hatna: így a töprengő gondolatok megoldását értjük meg, halljuk kicsendülni ebből a négy befejező sorból, hiszen — mint maga József Attila írja Bartók-tanulmányvázlatában — „A konszonancia nem egyéb megértett disszonanciánál."

Ezért rokonítható ez a kis vers József Attila legnagyobb, legmélyebb költeményeivel; ezért idézzük most, halálának 30. évfordulóján.

SZŐKE GYÖRGY

A KÖLTŐ MŰHELYE*

A FÖLSZABADULÁS UTÁN MEGINDULÓ szövegkritikai kiadások közt, mindjárt Petőfi és Arany után, 1952-ben József Attila összes verseinek két kötete következett. A költő csak 15 éve volt halott, amikor életművének első összefoglalása megjelent. Érthető, ha közreadása hirtelen föllendítette a kutatást: innen is, onnan is gyorsan előkerültek még lappangó kéziratok. Most már volt mihez viszonyítani, könnyen eldönthetővé vált, mi az ismeretlen, mi nem. Már három év múlva, 1955-ben ki kellett adni a versek két kötetének második kiadását. Újabb három év, s a kritikai kiadás 3. kötetében (1958) kezünkbe kaptuk a költő tanulmányait, cikkeit, kritikáit. S majd egy évtizednek kellett eltelnie, hogy a mostani kötetben *novelláit, önvallomásait, műfordításait* együtt olvashassuk, valamint az első három kötethez az újabban előkerült kéziratok, közlések alapján kiegészítést, *pótlást* kaphassunk. E kötetből ugyan nem tűnik ki, de a *Könyvtájékoztató* ismertetéséből értesültünk, hogy a kiadó a József Attila kritikai kiadás *záró* kötetének tartja ezt. Tudjuk, hogy sok érzékenységre kell még a József Attila-kutatásnak ügyelnie, mégis biztosak vagyunk abban, hogy *a levelezés nélkül ez a sorozat csonka.* Még akkor is vállalni kell kiadását, ha a versekhez hasonlóan számítanunk kell a megjelenése után előkerülő levelekre. Egyik hivatása éppen ezek előcsalogatása lehetne.

Az iménti fölsorolásból már kitűnt, hogy az előzőkkel ellentétben ez a kötet meglehetősen *vegyes,* heterogén anyagot tartalmaz. Ha Lope de Vega *Donna Juana* fordítása — 888 sor! — nem okozna problémát, azt javasolnánk a nyilván hamarosan újra kezdődő sorozat gondozóinak, a verses műfordításokat csatolják a versek kötetéhez, az elbeszéléseket, vallomásokat, prózai fordításokat pedig a tanulmányok, cikkek gyűjteményéhez. De még talán a drámatöredékkel együtt is egyneműbb lenne az új sorozat, ha így épülne föl.

E kötet legtöbb újat hozó része a műfordításoké. Részint megszaporítja a Szántó Judit gyűjteménye (1954) óta ismert fordításokat (29 helyett 47 verses és egy prózai fordítást ad, továbbá öt fordítástöredéket, köztük Lope de Vegáét, melyet Gáspár Endre fejezett be és adott ki 1950-ben), részint pedig összegyűjti a fordítások elemzéseit, és tanulságosan állítja őket egymás mellé, sőt olykor egymással szembe. Ez azt is igazolja, hogy gyakran többet okulunk a termékeny ellenvéleményből, mint a problémátlan lelkendezésből. Gáldi László minden meg-

* József Attila Összes Művei. 4. köt. Sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet és Szabolcsi Miklós. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó.

oldást dicsérő kommentárjainál néha tanulságosabb például Dobossy László kritikai észrevétele.

A fordításban a legérdekesebb mindig az, hogyan mutatkozik meg — akár a kiválasztásban, akár az átültetésben — *a fordító alkata*, sajátos ízlése. József Attila vall azzal is, hogy Villon hat versét is magyarrá tette, s hogy szovjet, cseh és román költők számos versének hazai terjesztőjéül csapott föl. Anton Straka és Balta Mózes ösztönző és segítő szerepét nem csökkentjük, ha azt állítjuk, hogy *A Dunánál* költője eredendő hajlamát és világnézeti álláspontját követte, amikor a szomszéd népek költészetének tolmácsolására vállalkozott.

Vas István figyelt föl egy aprónak látszó, mégis nagyon jellemző mozzanatra. Villon híres „négy sorocskájába" önkényesen, mégis többletet adón lopja bele József Attila neki tetsző szavát, a nyilván ugyanezekben a napokban, hetekben írott *Klárisok*-ban is hangsúlyos szerepet kapó *kenderkötél*-t. „És alighanem saját lírai egyéniségének e hozzájárulásával érte el azt a villoni tragikumot, mely a villoni groteszkséget ebben a kis versben is kiegészíti" — mondja Vas István. Nagy vita folyt Jiři Wolker verse *(Ballada a fűtő szemeiről)* befejező sorainak fordításáról. Az eredetiben ez áll: *„A munkás halandó, a munka él."* József Attila ezt — vita tárgya: hibásan vagy szándékkal — így változtatta meg: *„A munkás halhatatlan, a munka él."* Itt is Dobossy László értelmezése a legtalálóbb: „József Attila szerint ugyanis a munkás nem halhat meg, mert ami értelmet adott életének, a munka eredménye folytatódik, az emberek hasznára és örömére. Ez az értelmezésbeli különbség két hiányzó kötőszóval lenne érzékelhető. Wolkernél: a munkás halandó, *de* a munka él; József Attilánál: a munkás halhatatlan, *mert* a munka él."

MÉG ÉRDEKESEBB talán egy másik példa. Megint Dobossyt kell idéznünk. A fiatal Wolker, aki ezt a verset *(Délelőtt a parkban)* írta, szívesen él vallásos frazeológiával. *„Megváltja* kőházak kínjait virító imádságom" — mondja Wolker verssora. József Attila — jegyzi meg Dobossy — így írja át, így keményíti meg, így szűri le belőle a vallási érzelmességet *egyetlen szó* módosításával: *„Megoldja* kőházak kínjait virító imádságom."

Az egykori szegedi orvos, aki Juhász Gyulát is kezelte, a neves színésznő és versmondó Étsy Emíliának férje, Rapaport Samu, honoráriumként József Attilával stilizáltatta készülő pszichoanalitikus könyvét *(Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása,* 1931). Michelangelo a falanszter-jelenetben a széklábra díszt akart vésni; a lelenc József Attila — bár verték érte — kicsipkézte menhelyi szalmakalapja szélét, hogy ne legyen egyforma a többiével; *az orvosi könyvbe is becsempészi a maga gondolatait,* megfogalmazását. Érdemes idézni, mert ez — mint általában a kritikai kiadás — hála a gondos, jó érzékű szerkesztőknek, *a költő műhelyére vet fényt:*

„Nyelvünk, ha valamit tökéletesen akar érzelmileg kifejezni, az evés köréből szedi szókincsét: a kedves gyerek ennivaló; a kellemes dolog az ember ínyére való; más dolog ízetlen; az ember szótlanul lenyel valamit; valami után csurog a nyála; az embernek egy másik ember a gyomrában van; rágódik valamin; a dolgot megrágja; a fogát feni; hegyezi rá; ha fenyeget, azt mondja: megeszlek, bekaplak; nem tudja az embert, a dolgot, a gondolatot megemészteni; ha csak ránéz, már hány; émelyítő história ez, mondja; aztán: zaftos dolgokat akar odamondogatni; de a tréfa ízetlenné válik; a nők gusztusosak; modern esztétikusok zamatot keresnek a versben; — de hiszen régi esztétikai kategória az ízlés!"

Ilyenkor érezzük, hogy az ironikus önvallomás — „tudok szabatosan fogalmazni" — micsoda félelmetes stílusérzéket, nyelvi ösztönt, megfigyelést, tudást takar. „A líra logika" — az intellektuális költő számára a nyelvi eszközök a legtudatosabban megválasztott szerszámok. Ezért lehet az ő életművének vizsgálatában *a szavaknak is* oly jelentőséget tulajdonítani, mint az előbbiekben láttuk, s mint ahogyan pl. a *kimarni* szó összekapcsolhatja a Fábry Zoltánhoz 1931. szeptember 3-án írt híres levelet a *Bánat* című verssel, *s elégséges ez utóbbi datálásához is.* József Attila stílusának ez a szervessége tenné lehetővé, hogy elektronikus gépekkel vegyük vizsgálóra kétes hitelűnek minősített szövegeit, vagy a *Pesti Hírlap Vasárnapjá*-ban (1930 és 1933 között) neki tulajdonítható cikkeket. Szegi Pál erre vonatkozó nyilatkozata ugyanis szerintem hitelt érdemlő. Hasonlóképpen nincs okunk kétségbe vonni Szenes Erzsi közlésének igazát: nem illik kétkedni, hogy a cseh és szlovák népdalok, melyeknek fordítására *ő kérte meg* József Attilát, valóban a költőtől valók, hiszen ellene semmi sem szól, sőt a jegyzet, ha óvatosan is, megvallja, hogy némely részletei „világosan utalni látszanak" a költő népi versfordulataira.

VANNAK AZUTÁN megrendítő szövegek is. József Attila és a KMP mostanában sokat vitatott kérdésében két újabb motívum kerül elő a mostani kötetben. Az egyik a Zsolt Béla könyvéről szóló ismertetés, melynek gunyoros-keserű hangvétele és megfogalmazása elárulja, hogy megírásakor, 1932 márciusában, már a költő eltávolodott a párttól, s azt is, hogy *Freuddal vallja:* „elfelejteni annyi, mint tudni nem akarni". De 1934-ben, amikor munkanélküliek tüntettek a Rákóczi úton, s a költő — kettészakadt énnel — nem csatlakozott hozzájuk, a Korong utcai szobában fájdalmas vers született:

Díványon fekszem, sziszegek:
„Na várjatok!..." S egyszerre hallom
— gyötrően: munkát! kenyeret!
Kiabálnak az utcasarkon,
S rohanok, majdnem azt sikoltom —
„Várjatok hát! Megyek! megyek!..."
Mit gyerekes dac! Igazi voltom
küzdő, emberi szeretet.

Mert megoszlik, mint az egy-élet
az egy-igazság maga is.

Szántó Judit, aki ezt a Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyvében (1960—61) először közölte, hozzátette: „Az ellene irányuló bántások mélyültek. De sem gyermekes dac, sem sértés nem távolította el azoktól, akik közé tartozott. Önmaga vívódott, de nem távolodott el tőlük soha."

Idézni szoktuk: *„Vonat elé leguggolni..."* Az öngyilkosság már az Erdei Katónak írott zsengében is ultima ratio, s itt olvassuk azt a gyermekkori öngyilkossági kísérletről szóló vallomást, amelyet József Jolán öccséről írt életrajzába beleszőtt. (A jegyzet megemlíthette volna, hogy Kósa Ferenc és Sára Sándor — Csoóri Sándor közreműködésével — az idén filmre vitte ezt az emlékezést.)

De lehet-e megrendülés nélkül olvasni a *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* analitikus vallomásai közt ezt: *„Megvan a nyakam, nem vágta el a vonat..."* Vagy a Saitos Gyula megőrizte kéziratok közül az egyik 1923-as versben ezeket a sorokat:

S messziről jön a vonat már,
Ünnep-naptár
Piros szeme s virradatnál
Fénye szebb-enyhén dereng.

Nem gőz, keserűség hajtja,
Enyim fajta,
S mindegy, hogy ki tüzel rajta,
Hogy ki lesz a gyilkosom.

A kötetben találjuk egyetlen igazi elbeszélését, a remek *Csoszogi, az öreg suszter* címűt, Móricz *Hét krajcár*-jának párját. A sajtó alá rendezők jól valószínűsített föltevése szerint 1932-ben keletkezett. Csak sajnáljuk, hogy előbbi széppróza darabjai az expresszionista formakísérletek jegyében születtek, s ma már erőltetettnek hatnak, s persze azt is, hogy később sem írt a *Csoszogi*-hoz hasonlót.

A KÖTET GONDOZÓI *alapos, jó munkát végeztek.* Néhány észrevételünk azonban talán az új kiadásnál hasznos lehet. Amikor ez a sorozat indult, még nem volt a szövegváltozatok, javítások jelölésére egységes gyakorlat. Azóta azonban megszületett az új szabályzat (1962), amelynek ajánlásai részint tömöríti, részint áttekinthetőbbé teszik az apparátust. (Különféle zárójelek, szedési javaslatok stb.) Érdemes lett volna már ebben a kötetben áttérni használatukra. Nem következetes a kiadás a főszövegbeli javításokban sem, így pl. a 19. lapon kerek zárójelbe tesz szerkesztői megjegyzést, mindjárt a 20. lapon pedig szögletesbe, olyan szöveggel azonosan, amely viszont nem a szerkesztőktől való, hanem az úrlapon szerepel.

A változatok közé csak a költő életében közöltek sorolhatók. Semmi jelentőségük az azonos forrásból merítő, de pontatlanságból, nyomdahibákból eltérő szövegek változatainak, így pl. a *Szabad-ötletek* Németh Andortól három ízben és József Jolántól is közölt különbségeinek, vagy a *Curriculum vitae Szép Szó*-ban előforduló hibáinak, a Bálint György kiadásában szereplő műfordítások eltéréseinek. Ez fölösleges és zavaró is.

Néhol, mint éppen a *Curriculum vitae*-ben is, elkelne a tárgyi magyarázat. Kísérlet pl. annak megfejtésére, miért mondja József Attila 1929-ben magáról, hogy *egy* verseskötete jelent meg, holott ekkor már *három* volt mögötte (21. l.) Mi az a *hercsula,* melyet ebédre hasztalan várt? (27) Ma már nem elégszünk meg évjelzés nélküli könyvekre való hivatkozásban az *é. n.* jellel, hanem bibliográfiákból, lexikonokból megállapítjuk, hogy pl. Mészöly Dezső *Villon*-tanulmánya 1942-ben, Németh Andor *József Attila*-könyve 1944-ben jelent meg, s ezt *szögletes zárójelben* adjuk.

A pótlásokban a 7. és 8. vers, valamint a 11., 12. és 13. számú azonos alkotás, *egymás változatai.* Sorrendjük is fordított: nyilvánvalóan a *Hajnalvárás* (11. sz.) a végső, legérettebb forma, a 12. és 13. számú korábbi változata. A *Halálos szerelem* jegyzete sajnálatosan szűkszavú, pedig amit erről az *Élet és Irodalom* itt hivatkozott helyén elmondott Szabolcsi Miklós, megérdemelte volna tömör megismétlését. Ugyanígy: a *Kínálgató*-ról nem derül ki, hogy a versek 2. kötetében (484. l.) már szó esett róla, s a befejező két sorra vonatkozó jegyzet érthetetlen, hacsak nem olvassuk el a *Halálos szerelem* jegyzetében (!) hivatkozott, most itt is említett cikket. Célszerű lett volna az utalás mellett röviden megismételni az első közlés lényegét.

NEM TUDOM, MIÉRT MARADT KI az eredeti kéziraton szereplő *Népdalok* szövege, amelyet Fehér Erzsébet átengedett Ruffy Péternek a *Magyar Nemzet* 1964. augusztus 2-i számában való közlésre. S talán már annak is eljött az ideje, hogy — ha szövegével nem is, de legalább — jegyzetben említés essék a két makói zsengéről *(Esik eső magyar földre, Áldott légy, jó Magyarország!).*

Még egy: a 3. kötetben szereplő egyik írásról, *A technikáról* címűről, azóta kiderült, hogy nem eredeti József Attila-szöveg, hanem Karel Čapek budapesti előadásának fordítása. Mint ilyen a mostani kötetben teljes terjedelemben kapott helyet, a költő prózái közül viszont törlendő.

PÉTER LÁSZLÓ

JÓZSEF ATTILA ÉS ILJA EHRENBURG

A költő halálának harmincadik évfordulója és a nagy szovjet író nemrégiben történt elhunyta egyaránt aktuálissá teszik egy apró adalék közlését kettejük röpke találkozásáról.

Egy szovjet ismerőse hívta fel Sz. Gy. irodalomtörténész figyelmét, hogy Ilja Ehrenburg egy beszélgetés alkalmával említette, hogy Párizsban töltött évei során — 1927-ben — egy ízben találkozott az akkor ott tartózkodó József Attilával. Sz. Gy. levelére, amelyben kérte, hogy számoljon be erről az irodalomtörténet számára nem közömbös találkozásról, küldte Ehrenburg alább közölt válaszát.

A válasz magyar fordítása:

Moszkva, 1963. január 30.

Tisztelt Elvtárs,

bocsásson meg, hogy késtem a válasszal. Egy ízben találkoztam József Attilával, de ez a találkozás pillanatnyi volt. Ha valamire emlékeznék belőle, megírtam volna az „Emberek, évek, életem" harmadik részében. Sajnálom, hogy nem adhatok Önnek részletesebb választ.

Minden jót kíván

ILJA EHRENBURG

Aprócska adalék ez csupán. Azonban az ilyen kis adatok is teljessebbé teszik József Attila életútjáról formált képünket.

Sz. Gy.